Է. ԴԱՐԻ ՀԱՅՈՑ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ԻՆՔՆԻՇԽԱՆԱՑՈՒՄԸ[1]

ԱՐՍԷՆ ՇԱՀԻՆԵԱՆ
a_shaginyan@mail.ru

Է. դարը հարկաւոր է հռչակել *«իշխանութիւն»* քաղաքական կարգավիճակով հայոց պետականութեան կարճաժամկէտ վերածննդի դարաշրջան: Դա հնարաւոր եղաւ, երբ 631ին Բիւզանդական Հայքի նախարարական ժողովը հիմնեց *«Իշխան Հայոց»* ազգային ինստիտուտը, ապա մղեց պաշտօնական Կոստանդնուպոլսին իրաւական ձեւակերպում տալ դրան:

Դարի հեղինակաւոր եպիսկոպոս Սեբէոսի *Պատմութիւն* երկի ԽԱ. գլխում, *«Դարձ տէրունական խաչին յԵրուսաղէմ»* (631ի Մարտի 21ին[2]) հատուածից անմիջպէս յետոյ կարելի է յայտնաբերել հայ զօրավարների՝ Մժէժ Գնունուն եւ Դաւիթ Սահառունուն, որոնք, մեր խորին համոզմամբ, Բիւզանդական Հայքի կառավարիչներն էին: Բանն այն է, որ նրանցից երկրորդը, ըստ Սեբէոսի *«...առ... զաւրավարութիւնն կամակցութեամբ եւ սիրով ամենայն զաւրացն: Իսկ թագաւորն [յունաց] առնէ ըստ խնդրոյ իշխանացն զնա իշխան* [հայոց]*..., եւ տայ նմա պատիւ կիւրապաղատութեանն, եւ հաստատէ զնա ի ծառայութիւն իւր,...»*[3]:

Ինչ վերաբերում է Մժէժ Գնունուն, ապա համանման դրուագ՝ նրա ընտրութեան ու հաստատման մասին, պատմիչը չի պահպանել: Փոխարէնը մեզ յայտնի է Սեբէոսի մէկ այլ նշում. *«Ասէ* [Մժէժ] *ցկաթուղիկոսն ցԵզր՝ երթալ նմա յերկիր սահմանացն Յունաց եւ հաղորդել աւրհաւք ընդ կայսեր. ապա թէ ոչ՝ արասցուք մեզ այլ կաթուղիկոս...»*[4]: Նոյն գլխում խօսւում է նաեւ հայոց մարզպան Վարազտիրոցի (628-631) դէմ Մժէժի կողմից կազմակերպած դաւադրութեան մասին, որի հետեւանքով մարզպանը փախչում է Կոստանդնուպոլիս: Եւս մէկ անգամ Մժէժին հանդիպում ենք, երբ կայսր Հերակլ Ա.ի (610-641) դէմ դաւադրութիւն էր կազմակերպուել 637 կամ 638ին: Սկզբնաղբիւրում այդ մասին գրուած է. *«Գտաւ լեալ ի խորհրդեանն յայնմիկ եւ Դաւիթ Սահառունի, զոր կապեալ Մժէժայ առաքէ ի պաղատն»*[5]:

Մենք կարծում ենք, որ ե՛ւ Մժէժը, ե՛ւ Դաւիթը (մի քանի տարի անց), պէտք է որ ընտրուած լինէին գահերէց իշխան հայոց՝ տիրակալ իշխաններից եւ այնուհետեւ՝ կարգուած կայսրի կողմից, միայն թէ առանց արքունական տիտղոսի: Հակառակ դէպքում Մժէժը չէր համարձակուի պահանջել կաթողիկոս Եզր Ա.ից (630-641) գնալ Հերակլին ընդառաջ եւ միաբանութեան ուխտ կնքել նրա հետ: Եւ դա այն դէպքում, երբ հայրապետի նստավայրը Դուինում Սասանեան Իրանի սահմաններում էր գտնւում: Նա

չէր համարձակուի նաեւ երկրից դուրս շպրտել սասանեան վարչակազմի ներկայացուցիչ Վարզտիրոցին, ում նստավայրը նոյնպէս գտնուում էր Դուինում: Աւելին՝ նա չէր մասնակցի Հերակլի դէմ 637 կամ 638ին դաւադրութիւն կազմակերպողներին, ինչպէս, օրինակ՝ մրցակից Դաւթին պատժելու գործում: Վերջապէս՝ Սեբէոսը նշում է, թէ Դաւթի ընտրութիւնը իշխանների կողմից հնարաւոր դարձաւ միայն այն բանից յետոյ, երբ նրան յաջողուեց (637/8ին) հայոց զօրքերը իր կողմը քաշել եւ սպանել տալ զօրավար Մժէժին[6]:

Եւ այսպէս, 631ին Հայկական բարձրավանդակի քաղաքական քարտէզին, աւելի քան երկու դար անց ձեւաւորուեց ինքնավար պետութիւն՝ Կոստանդնուպոլսից վասալ Հայոց Իշխանութիւն: Ինքնավարութիւնը կայանում էր նրանում, որ երկրի քաղաքական ու ռազմական աւագանին ի՛նքն էր ընտրում իրեն կառավարիչ՝ հայազգի իշխանների միջից: Իսկ վասալասիւզերէնական յարաբերութիւնների իբրեւ արդիւնք՝ այդ նոյն աւագանին պարտաւոր էր ընտրուած կառավարիչին ներկայացնել կայսրին, որպէսզի վերջինս նրան հաստատէր իր իսկ պաշտօնում:

Սկզբնական շրջանում այս քաղաքական միաւորումը զբաղեցնում էր միայն Բիւզանդական Հայքի տարածքը: Աւելի ճիշտ՝ Հայոց Մարզպանութեան այն աշխարհները, որոնք Բիւզանդիային բաժին հասան 591ին՝ Իրանի հետ խաղաղութեան պայմանագիրը կնքելիս, եւ որոնց հանդէպ բիւզանդական համակայսերական վարչական կարգավիճակը չկիրառուեց: Դրանք էին՝ Այրարատը առանց Դուինի տարածաշրջանի, Տայքն ու Տուրուբերանը, որոնք կայսր Մօրիկը (582-602) կոչեց *«Ներքսագոյն Հայք»*, *«Խորագոյն Հայք»* ու *«Մեծ Հայք»*, համապատասխանաբար[7]: Դրա օգտին է խօսում նաեւ Մժէժ Գնունու եւ Դաւիթ Սահառունու ժառանգական տիրոյթների աշխարհագրութիւնը: Մեզ արդէն յաջողուել է ցոյց տալ, որ Գնունիների հիմնական տիրոյթները գրաւում էին Տուրուբերանի Աղիովիտ ու Այրարատի Արագածոտն գաւառները, իսկ Սահառունիների տիրոյթները՝ Այրարատի Շիրակ գաւառը[8]: Սրանք Բիւզանդիային անցան միայն 591ին: Ահա թէ ինչու է Սեբէոսը, ինչպէս ստորեւ ցոյց կը տանք, գրելու՝ *«Եկն ապա զաւրավարն Յունաց Մժէժ Գնունին ի* [մարզպանական] *Հայաստան երկրէն...»*:

Միեւնոյն ժամանակ հայոց ինքնավար պետութեան հիմնադիրների իշխանութիւնը տարածւում էր Մեծ Հայքի այն գաւառների վրայ, որոնք 428ին Սասանեանների կողմից հայկական պետականութիւնը վերացնելուց յետոյ կցուեցին Ասորական Մարզպանութեանը, իսկ 591ի խաղաղութեան պայմանագրով Բիւզանդիային բաժին հասան: Սեբէոսը *«Դարձ տէրունական խաչին յԵրուսաղէմ»* հատուածը շարադրելուց յետոյ գրում է. *«...զնաց* [Հերակլ] *ինքն զճանապարհս իւր դէպ ուղիղ ի Միջագետս Ասորւոց, զի կալեալ հաստատեսցէ ընդ ինքեան զքաղաքս սահմանացն»:* Եւ շարունակում է՝

«Եկն ապա զաւրավարն Յունաց Մժէժ Գնունին ի Հայաստան երկրէն, եւ յինքն կալաւ զամենայն երկիրն ըստ ասացելումն սահմանին»[9]:

Խօսքն այստեղ, անկասկած, Աղձնիքի արեւելեան ու Միջագետք Հայոց երկրամասի երկու գաւառների մասին է, որոնք մինչեւ 591ը Ասորական Մարզպանութեան կազմում էին[10]: Նմանատիպ մի ակնարկ էլ Սեբէոսի մօտ կայ Դաւիթ Սահառունու վերաբերեալ. *«...թագաւորն* [յունաց] *առնէ... զնա իշխան ի վերայ ամենայն աշխարհացն...»*[11]: Այս տողի տակ թաքնուած է այն կարեւոր փաստը, որ Դաւիթը նոյնպէս նշանակուեց կառավարիչ բոլոր հայաբնակ գաւառներում, որոնք Բիւզանդիային անցան 591ին: Այս կարծիքին է մեզ յանգեցնում Այրարատի Արշարունիք գաւառի Մրէնի կաթողիկէ եկեղեցու կառուցման մասին Հայոց ՁԸ (88) թուականով (639/40) թուագրուած արձանագրութիւնը: Այնտեղ Դաւիթը յիշատակւում է որպէս *«ամենազով պատրիկ կուրապաղատ եւ սպարապետ Հայոց եւ Ասորւոց»*[12]:

Արդէն մի քանի տարի անց Առաջաւոր Ասիայում աշխարհաքաղաքական պայմանների կտրուկ փոփոխութեան շնորհիւ յաջողուեց Հայոց Իշխանութեան տարածքը ընդլայնել: Մենք նկատի ունենք 633ին սկիզբ առած արաբական արշաւանքները, որոնց արդիւնքում Բիւզանդիան կորցրեց իր արեւելեան նահանգների զգալի մասը: Իսկ երբ նուաճողները հասան Հայոց Իշխանութեան հարաւ-արեւմտեան սահմանագլխին, իրավիճակից օգտուեց տեղի աւագանին: Սեբէոսի վկայութեամբ՝ Դաւիթ Սահառունին իր կառավարման երրորդ տարում *«...անարգեալ ի զաւրացն՝ հալածեցաւ, եւ անմիաբան լեալ ամենայն ազատացն՝ կորուսին զերկիրս Հայոց: Բայց միայն... քաջ իշխանն Ռշտունեաց գաւառին Թէոդորոս կազմէր զզաւրս իւրոյ կողմանն հանապազ եւ զգուշանայր զտիւ եւ զգիշեր ըստ իւրոյ քաջ իմաստութեանն, ոչ սակաւ աւձիրս գործէր ի թշնամեացն»*[13]: Եւ այսպէս, դաւադրութեան հետեւանքով գահերէց իշխանը գահազրկուեց, իսկ տիրակալ իշխանների շարքերում իր հեղինակութեամբ աչքի ընկաւ հայոց մարզպան Թէոդորոս Ռշտունին, ով հայկական սկզբնաղբիւրներում յիշատակւում է որպէս Հայոց Իշխան[14]:

Սեբէոսի այս հատուածի ենթախորքից ու դրան յաջորդող ԽԲ գլխից հետեւում է, որ դաւադրութիւնը եղել է Հերակլի մահից (641ի Փետրուարի 11ին) մի փոքր առաջ[15], այսինքն 640ին: Աւելի վաղ դա չէր էլ կարող տեղի ունենալ, քանզի արձանագրագիտական տուեալներով Դաւիթը Հերակլի կառավարման վերջին, երեսուներորդ տարում (639/40) դեռ զբաղեցնում էր Հայոց Իշխանի պաշտօնը: Աւելին՝ իր կառավարման երրորդ տարին, որով Սեբէոսը թուագրում է դաւադրութիւնը, համապատասխանում է 640ին:

Չնայած պետական յեղաշրջմանը՝ պաշտօնական Կոստանդնուպոլիսը համաձայնւում է Թէոդորոս Ռշտունու իշխանութիւնը ճանաչել միայն Հերակլ Ա.ի թոռ Կոստանդ Բ.ի (641-668) գահակալութեան սկզբում: Պատճառը, ըստ մեր սկզնաղբիւրի, այն էր, որ Հերակլին յաջորդող

Կոստանդին Գ.ի (641) օրօք *«Եւ ոչ ոք ընտրեցաւ զաւրավար յաշխարհին Հայոց. քանզի անմիաբան լեալ իշխանացն՝...»*[16]: Իսկ յաջորդիւ նշուած է թէ ինչպէս նորընտիր կաթողիկոս Ներսէս Գ.ի (641-661) առաջարկով Կոստանդ Բ.ը նշանակեց Թէոդորոսին հայոց զօրավար եւ շնորհեց նրան *«պատրկութեան պատիւ»*: Պատմիչը թուագրում է նշանակումը Եզր Ա.ի մահուան ու Ներսէս Գ.ի ընտրութեան տարով[17]: Ստացւում է 641ի աշնանը, քանզի Կոստանդ Բ.ը զահ բարձրացաւ նոյն թուականի աշնանը:

Եւ այսպէս, մեր տրամադրութեան տակ ունենք հիմնաւորուած փաստեր, որոնք թոյլ են տալիս հաստատել թէ 640ին Թէոդորոս Ռշտունին իր իշխանութեան ներքոյ, մէկ պետական միաւորման կազմում փաստացի ընդգրկեց ոչ միայն Հայոց Մարզպանութեան տարածքը, որտեղ նա մինչ այդ էլ վարչակազմի ղեկավար էր, այլեւ՝ Հայկական Բարձրավանդակի այն ժամանակուայ խոշորագոյն՝ բիւզանդական հատուածը: Վերջինս բաղկացած էր Փոքր Հայքից, Հայոց Միջագետքից եւ Մեծ Հայքի կենտրոնական ու արեւմտեան աշխարհներից (Այրարատը առանց Դուինի շրջակայքի, Աղձնիքը, Բարձր Հայքը, Տայքը, Տուրուբերանն ու Ծոփքը): Այնպէս որ Հայոց Իշխանութիւնը 640ի դրութեամբ հիւսիս-արեւմուտքում ողողում էր Պոնտական (Սեւ) Ծովը: Հիւսիս-արեւելքում այն սահմանակից էր Վրաց (Քարթլիի) իշխանութեանը, արեւելքում՝ Աղուանից իշխանութեանը[18], իսկ հարաւում՝ Ասորական ու Ատրպատականի (Ադուրբադագանի) մարզպանութիւններին: Արեւմուտքում եւ հարաւ-արեւմուտքում սահմանները ձգւում էին մինչեւ բիւզանդական Ելինոպոնտոս, Կապադովկիա, Կիլիկիա, Եփրատեսիա ու Օսրոենէ նահանգները: Սակայն պէտք չէ մոռանալ, որ այդ թուականի դրութեամբ վերջին երեք նահանգները, ինչպէս նաեւ մարզպանութիւններից առաջինը արդէն գրաւուած էին Արաբական Խալիֆայութեան կողմից: Նոյն ճակատագրին կ'արժանանայ Ատրպատականը 642ին:

Աւելին՝ խալիֆայական բանակը, օգտուելով Հայոց Իշխանութիւնում պետական յեղաշրջման հետեւանքով ստեղծուած քաոսային իրավիճակից, իր առաջին արշաւանքն է կատարում այնտեղ՝ 640ի Հոկտեմբերի 6ին, ժամանակաւորապէս գրաւելով քաղաքամայր Դուինը[19]: Սակայն գրաւող վարչակարգը հաստատուեց միայն իշխանութեան հարաւ-արեւմտեան շրջաններում: 639ի աշնանը Արաբական Խալիֆայութիւնը կցման ենթարկեց Հայոց Իշխանութեան մաս կազմող բիւզանդական Չորրորդ Հայք նախկին նահանգը (Հայոց Միջագետքը) Ամիդ կենտրոնով, 640-641ի ձմռանը՝ *«Յուստինիանոսեան Հայք»*ը Մարտիրոպոլիս կենտրոնով, իսկ 645ի Հոկտեմբերին՝ Առաջին Հայքը Մելիտենէ կենտրոնով եւ *«Միւս Չորրորդ Հայք»*ը Արշամաշատ կենտրոնով[20]:

Ինքնավար հայոց պետութեան տարածքի մէկ երրորդի բռնազաւթումը[21] ստիպեց Թէոդորոս Ռշտունուն Խալիֆայութեան փոխարքայ Մու՛աւիյայի

հետ բանակցել: Արդիւնքում 652ի Օգոստոսին խաղաղութեան համաձայնագիր կնքուեց[22], որի բնագիրը ամբողջովին մէջբերում է Սեբէոսը[23].

«Այս լիցի ուխտ հաշտութեան իմոյ ընդ իս եւ ընդ ձեզ՝ որչափ ամաց եւ դուք կամիջիք. եւ ոչ առնում ի ձէնջ սակ զերեամ մի. ապա յայնժամ տաջիք երդմամբ, որչափ եւ դուք կամիջիք: Եւ հեծեալ կալէք յաշխարհիդ ԺԵ հազար, եւ հաց յաշխարհէն տուք, եւ ես ի սակն արքունի անգարեմ[24]. եւ հեծեալսն յԱսորիս ոչ խնդրեմ. բայց այլ ուր եւ հրամայեմ՝ պատրաստ լիցին ի գործ. եւ ոչ արձակեմ ի բերդորայն ամիրայս, եւ ոչ տաճիկ սպայ՝ ի բազմաց մինչեւ ցմի հեծեալ: Թշնամի մի՛ մտցէ ի Հայս. եւ եթէ գայ Հոռոմ ի վերայ ձեր՝ արձակեմ ձեզ զաւրս յաւգնականութիւն՝ որչափ եւ դուք կամիջիք: Եւ երդնում ի մեծն Աստուած՝ եթէ ոչ ստեմ»[25]:

Արաբագիր պատմագրութեան հիմնադիրների մօտ այս կարեւոր դաշնագրի վերաբերեալ ակնարկութեան անգամ չենք հանդիպել: Միակ համաձայնագիրը Դաբիլի (Դուինի) բնակիչների հետ, որը մեզ է հասել հեղինակաւոր պատմիչ Ալ-Բալաձուրիի (մահ. 892) շնորհիւ, մենք թուագրում ենք 654ի աշնանով[26]: Զարմանալի է, բայց տեղեկութիւնները դրա մասին բացակայում են նաեւ Է. դարի հայագիր միւս սկզբնաղբիւրներում: Փոխարէնը դրանք պահպանուել են բիւզանդական պատմագրութեան աւանդոյթներում, որի վառ վկայութիւնն են ականաւոր տարեգիր Թէոփանէս Խոստովանողի (մօտ 760-818) հետեւեալ խօսքերը. *«Այս թուականին ապստամբեց Պասագնաթէսը՝ Արմենիայի պատրիկը, կայսրի դէմ եւ դաշինք կնքեց Մաւիայի հետ՝...»*[27]: Սեբէոսը ոչինչ չի գրում, թէ որտեղ եւ ում հետ է ստորագրել Թէոդորոսը այդ փաստաթուղթը եւ ինչքան ժամանակ է տեւել դրան նախորդող բանակցային գործընթացը: Միակ գրանշումը, որը նախորդում է պայմանագրի մէջբերուող հատուածին, հետեւեալն է. *«...խաւսէր ընդ նոսա իշխանն Իսմայէլի եւ ասէր»*[28]: Ինչպէս երեւում է Թէոփանէսի խօսքերից՝ *«իշխան Իսմայէլի»* ասելով, հայ եպիսկոպոսը նկատի ունէր արաբ փոխարքայ Մու՛աւիային:

Մենք կարծում ենք, որ Թէոդորոս Ռշտունին, արաբների հետ դաշնագիրը կնքելիս, կարող էր ներկայացնել ոչ միայն Հայքի, այլեւ՝ Վիրքի, Աղուանքի ու 571ին Հայքից անջատուած Սիւնիքի գահերէց իշխանների շահերը: Մեր այս տեսակէտը հիմնւում է *684 Թուականի Պատմութիւն*ի անանուն հեղինակի վկայութիւնների վրայ[29]: Ահա թէ ինչ է գրում անյայտ հեղինակը շահինշահ Յազկերտ Գ.ի (632/3-651) 20րդ տարում, այսինքն մօտ 652ին, եւ հագարացիների (արաբների), այսինքն հիջրայի 31րդ տարում (651/2). *«...Ջեւանշէր ընդ զաւրավարին Հայոց դնէր ուխտ եւ քաջալերէր* [ի նորոյ] *դառնալ ի հնազանդութիւն կայսերն Հոռոմոց՝...»*[30]:

Իսկ դրանից առաջ նա գրում է, թէ ինչպէս (636/7ի Կադիսիայի ճակատամարտում) վիրաւորուած Աղուանից իշխան ու սպարապետ Ջեւանշէրի մօտ եկաւ Վրաց իշխան Ատրներսեհը (Աղարնասէն)՝ իր իսկ ձեռքերով

նրան վիրակապելու ու նրա հետ դաշինք կնքելու համար: Յետագայում Ջեւանշէրը կնութեան է վերցնում Սիւնեաց իշխանի դստրին[31]: Կարծում ենք ամուսնութիւնը տեղի է ունեցել 651ից յետոյ, երբ Սիւնիքը Սասանեան Իրանի կործանումից յետոյ, ըստ Սեբէոսի, վերամիաւորուեց Հայքին[32]:

Անանուն այս պատմիչի այս հաղորդագրութիւնները թոյլ են տալիս եզրակացնել, որ տարածաշրջանի գահերէց իշխանների միջեւ հաստատուել էր նուիրապետական, վասալասիւզերէնական յարաբերութիւն: Ջեւանշէրի սիւզերէնութիւնը դեռ 637ին ընդունեց Վրաց Իշխանը, 651ից յետոյ՝ նաեւ Սիւնեաց Իշխանը: Իր հերթին Աղուանից Իշխանը ընդունեց Հայոց Իշխանի սիւզերէնութիւնը: Դրա համար էլ Սեբէոսը գրում է, որ *«...էին ընդ նմա* [Թէոդորոսի] *միաբան Վրացին եւ Աղուանն եւ Սիւնին, որք ըստ հրամանի նորա գնացին յիւրաքանչիւր աշխարհս եւ ամրացան ի նմին»*[33]:

Եւ այսպէս, Հայքը հարեւան միւս երկու իշխանութիւնների հետ միասին 652ին ընդունեց Արաբական Խալիֆայութեան գերիշխանութիւնը: Փոխարէնը նա պահպանեց իր քաղաքական ինքնուրոյնութիւնն ու սեփական բանակ պահելու իրաւունքը: Համաձայնագրով հայոց այրուձին կարող էր ուղարկուել ցանկացած ռազմաճակատ բացի ասորականից: Այսինքն, այն ազատւում էր արաբա-բիւզանդական պատերազմներում մասնակցելու ծանր բարոյական փորձութիւնից: Չէ՞ որ այդ դէպքում հայոց հեծելազօրը ստիպուած կը լինէր կռուել դաւանակիցների դէմ՝ այլադաւանների կողքին: Յաջորդիւ՝ Հայքում չպէտք է տարատեղուէին ո՛չ արաբական, ո՛չ էլ բիւզանդական զօրքեր: Վերջապէս, Հայոց Իշխանութիւնը ստանում էր խոշոր արտօնութիւններ հարկային դաշտում, իսկ առաջին երեք տարում լիովին ազատւում դրանցից:

Ի տարբերութիւն հայ նախարարների, Հայաստանեայց Եկեղեցին կոշտ քննադատութեան արժանացրեց գահերէց իշխանի քաղաքական այս գործարքը. *«...եդին ուխտ ընդ մահու, եւ ընդ դժոխոց դաշինս կռեցին»*,- գրում է հեղինակաւոր Սեբէոսը,- *Թէոդորոս Ռշտունեաց տէր ամենայն իշխանաւքն Հայոց, ի բաց ընկեցեալ զաստուածային դաշնաւորութիւնն»*[34]: Այսպիսի տողերը պէտք է որ արտայայտէին եկեղեցու եւ անձամբ Ներսէս Գ.ի պաշտօնական տեսակէտը:

Ժամանակակից պատմաբանների կարծիքները այս գործարքի շուրջ նոյնպէս խիստ տարբերւում են իրարից: Օրինակ, յայտնի արաբագէտ Արամ Տէր-Ղեւոնդեանը համոզուած էր, որ տուեալ պահին դա միակ ճիշտ տարբերակն էր՝ հայոց աշխարհը վերջնական կործանումից փրկելու[35]: Իսկ բիւզանդագէտ Վիադա Յարութիւնովա-Ֆիդանեանը պնդում է, թէ Ռշտունեաց տէրը ո՛չ *դէ ֆակտո* (քանի որ, նրան իբր թէ նախարարական տներից մեծամասնութիւնը չէր աջակցում), ո՛չ էլ *դէ եուրէ* (քանի որ նա Բիւզանդական Կայսրութեան հպատակ էր) իրաւունք չունէր այդպիսի դաշնագիր կնքելու արաբների հետ[36]: Թէ ի՛նչ էր ուզում յայտնել Սեբէոսը նախա-

բարների աջակցութեան վերաբերեալ՝ մենք արդէն գիտենք: Իսկ ինչ վերաբերում է հարցի իրաւական տեսանկիւնին, ապա այստեղ յայտնի գիտնականը ճիշտ է՝ Թէոդորոսը գործարքի արդիւնքում միակողմանի զրկեց Կոստանդնուպոլսին իր գերագոյն իշխանութեան իրաւունքներից (գերիշխանութիւնից)՝ հայոց ինքնավար պետութեան առնչութեամբ: Սակայն բիւզանդական իշխանութիւնները արդէն ի վիճակի չէին այդ հայկական պետութեան արտաքին անվտանգութիւնը ապահովելու, ինչը սիւզերէնական իրաւունքի կարեւորագոյն գրաւական էր Միջին Դարերում: Մեր խորին համոզմամբ՝ Թէոդորոսը Մու՛աւիայի հետ բանակցութիւնների ժամանակ հետապնդում էր ամենակարեւոր նպատակը՝ Առաջաւոր Ասիայում ստեղծուած նոր աշխարհաքաղաքական պայմաններում Հայոց Իշխանութեան արտաքին անվտանգութիւնը ապահովել: Ահա թէ ինչու որպէս փոխզիջում նա չբարձրացրեց արաբական զօրքերի կողմից Հայոց Իշխանութեան բռնազաւթուած տարածքների հարցը: Հակառակ դէպքում տուեալ պայմանը իր արժանի տեղը կը գտնէր կնքուած համաձայնագրի տողերում: Այնպէս որ մենք էլ ենք արդարացնում Թէոդորոսի քաղաքական գործարքը:

Կոստանդ Բ.ը չէր պատրաստւում Արաբական Խալիֆայութեանը հեշտութեամբ զիջել իր սիւզերէնի գերագոյն իրաւունքը Հայոց Իշխանութեան առնչութեամբ: Դրա համար էլ նա արդէն 652ի աշնանը մեծ արշաւանք նախաձեռնեց դէպի Արեւելք: Նրան իր մտադրութիւնից չկանգնեցրեց նոյնիսկ Մու՛աւիայի վերջնագիրը, որը ներկայացուեց կայսրին՝ հայոց պետութեան արեւմտեան սահմանագլխին. *«Հայք իմ են, անդ մի՛ երթար. ապա թէ երթաս՝ ես գամ ի վերայ քոյ, եւ առնեմ զքեզ որ անդրէն փախչել ոչ կարես»*: Այս գրաւոր բողոքի հատուածը մէջբերում է Սեբէոսը, ով չի մոռացել նաեւ դրա պատասխանը գրի առնել. *«Աշխարհն իմ է՝ ես երթամ. դու եթէ գաս ի վերայ իմ՝ Աստուած արդարութեան դատաւոր է»*[37]: Թէոփանէսի գրանշումից էլ պարզ երեւում է, որ Աստուած Հայոց Իշխանութեան ճակատագիրը յանձնեց տնօրինելու արաբներին. *«...կորցնելով Արմենիան պահելու իր ամբողջ յոյսը՝ [արքան այնտեղից] վերադարձաւ»*[38]:

Շարունակելով պատումը՝ Սեբէոսը գրում է, թէ ինչպէս (653ի) գարնանամուտին Թէոդորոսին իր իսկ խնդրանքի համաձայն միացաւ եօթ հազարանոց իսմայէլական (արաբական) մի զօրախումբ: Սրա օժանդակութեամբ էլ նա Սուրբ Զատկի տօնական օրերին, այսինքն Ապրիլ ամսին, ամբողջովին ազատագրեց Իշխանութեան տարածքը հոռոմներից (բիւզանդացիներից): Փայլուն յաղթանակից յետոյ Թէոդորոսը մեկնեց Դամասկոս՝ Մ(ու)ա(՝)ւիայի մօտ, իսկ վերջինս *«ետես զնա մեծամեծ ընծայիւք... հանդերձս ոսկեղէնս եւ ոսկեթելս, եւ վառ մի նորին աւրինակաւն»*[39]: Աւելին՝ ըստ Սեբէոսի, *«...իշխանութիւն ետ նմա զՀայս եւ զՎիրս եւ զԱղուանս եւ զՍիւնիս, մինչեւ ցԿապկոհ եւ ցՊահակն Ճորայ,...»*: Միւս

կողմից Թէոդորոսը պարտաւորուեց *«...ածել զերկիրն զայն ի ծառայութիւն [Մաւիայի]»*[40]:

Սակայն նոյն (653-654ի) ձմռանը նա ծանր հիւանդացաւ ու մեկուսացաւ Աղթամար կղզում: Օգտուելով դրանից՝ *«...իշխանքն Հայոց որ ի Յունաց եւ որ ի Տաճկաց կողմանէ,...,*- եպիսկոպոս պատմիչի խօսքերով,- *եկեալ ի մի վայր միաբանեցան, եւ արարին ընդ միմեանս հաշտութիւն ... Եւ բաժանեցին զերկիրն ըստ թուոյ իւրաքանչիւր հեծելոց, եւ կարգեցին հարկապահանջս...»*[41]:

Ստեղծուած իրավիճակում ծանր հիւանդութեամբ տառապող Թէոդորոսը ստիպուած էր դարձեալ ռազմական օգնութեան խնդրանքով դիմել իր հովանաւոր Մու՛աւիային: Սրանով ենք մենք բացատրում այն հանգամանքը, որ երկու արաբ հրամանատարներն՝ Հաբիբ իբն Մասլամը եւ Սալման իբն Ռաբիա՛ն, որոնք 654ի վերջին շարժուեցին դէպի հիւսիս, Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից իշխանութիւնների տարածքում իրենց 654-655ի ռազմարշաւների ընթացքում, ինչպէս որ Ալ-Բալաձուրին է հաւաստիացնում, յատուկ պահպանագրեր (արաբ. *աման*) էին յանձնում տեղի տիրակալ իշխաններին, իսկ մայրաքաղաքների ու միւս խոշոր քաղաքների բնակիչների հետ կնքում համաձայնագրեր: Պահպանագրերում երաշխաւորւում էին իշխանների բազմադարեան ժառանգական իրաւունքներն ու արտօնութիւնները, իսկ համաձայնագրերում, որոնց բնագրերը արաբագիր պատմիչը գերադասում է ամբողջովին մէջբերել[42]՝ քաղաքացիների կեանքի, նրանց ողջ անշարժ ու շարժական ունեցուածքի անվտանգութիւնը, ինչպէս նաեւ բոլորին երաշխաւորւում էր կրօնի ազատութիւն: Արաբական կողմը իր հերթին առաջ էր քաշում միայն մի պայման: Այն է՝ վճարել գլխահարկ (արաբ. *ջիզիա*)[43]: Այս գլխահարկը գրեթէ համընկնում էր 652ի օգոստոսեան համաձայնագրով սահմանուած՝ հայերին հարկերից լիովին ազատելու երեքամեայ ժամկէտի աւարտին:

Ինչպէս 652ին, այնպէս էլ հիմա՝ 654ին Թէոդորոս Ռշտունու արաբամէտ կողմնորոշումն ու քաղաքականութիւնը շատ կոշտ քննադատութեան արժանացան Հայաստանեայց Եկեղեցու կողմից. *«Եւ Թէոդորոս Ռշտունեաց տէրն եւ ամենայն իշխանքն աշխարհին,*- գրում է նորից Սեբէոսը,- *միաբանեալ հնազանդեցան ի ծառայութիւն, եւ ամենայն իրաւք փութային զկամս նոցա կատարել, զի երկիւղ անհնարին մահու կայր ի վերայ նոցա ... եւ կորոպտեաց զամենայն երկիրն Հայոց, զԱղուանս,* [զՎիրքս]*, զՄինիս,...»*[44]:

Մինչդեռ մենք բացարձակապէս վստահ ենք, որ Հաբիբ իբն Մասլամի ու Սալման իբն Ռաբիա՛յի ամբողջ ռազմարշաւը Հայք, Վիրք ու Աղուանք՝ տեղի ունեցաւ Թէոդորոս Ռշտունու նախաձեռնութեամբ: Մեր այս տեսակէտի օգտին են խօսում ոչ միայն վերը թուագրուած Ալ-Բալաձուրիի տեղեկութիւնները: Հակառակ դէպքում 655ին, ռազմարշաւի յաջող աւար-

տից յետոյ, Հայոց Իշխանը ինքնակամ Հաբիբի հետ միասին չէր մեկնի Ասորեստան, այսինքն Դամասկոս, ինչպէս վկայում է Սեբէոսը: Աւելին՝ նա ասում է, որ *«անդ մեռաւ Թէոդորոս Ռշտունեաց տէրն, եւ մարմին նորա բերաւ ի գաւառ իւր, եւ թաղեցաւ ի գերեզմանի հարց իւրոց»*[45]: Այդ ո՞վ է տեսել, որ պատանդի մարմինը թոյլ տան վերադարձնել հայրենիք եւ թաղել նախնիների դամբարանում: Մենք նոյնպէս կարծում ենք, որ Հաբիբի ու Սալմանի ռազմարշաւների արդիւնքում Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից իշխանութիւնների տարածքները *դէ եւրէ* անցան Թէոդորոսի կառավարման ներքոյ, հետեւաբար՝ Մու՛աւիայի հովանու ներքոյ: Մի խօսքով, իրագործուեց այն նախագիծը, որը արաբ փոխարքան հաստատել էր 653ին՝ Հայոց Իշխանի Դամասկոս այցելելու օրերին: Ահա թէ ինչու է վաղ միջնադարեան արաբագիր պատմագրութիւնը հայոց, վրաց ու աղուանից աշխարհների նուաճումը եւ նրանց տարածքներից միացեալ Արմինիյա Վիլայէթի ձեւաւորումը կապում հենց սրանց ռազմարշաւների հետ:

Դէ եւրէ Արաբական Խալիֆայութեան գերիշխանութեան ընդունումը Հայկական Լեռնաշխարհի ու Հարաւային Կովկասի պետութիւնների կողմից շարունակուեց մինչեւ Թեոդորոս Ռշտունու մահը Դամասկոսում, մօտ 659ին[46]: Սեբէոսի վկայութեամբ՝ նոյն տարում հայ իշխանները Համազասպ Մամիկոնեանի գլխաւորութեամբ *«...ի բաց կացին ի ծառայութենէ նոցա* (իսմայէլացիների - Ա.Շ.)*, եւ հապճեպ երթեւեկով հնազանդեցան ի ծառայութիւն թագաւորին Յունաց, հանդերձ միաբանութեամբ իշխանացն եւ զաւրացն Աղուանից եւ իշխանացն աշխարհին Սիւնեաց...»*[47]: Դրա համար էլ *«...արար արքայ Կոստանդին... զՀամազասպ՝ կիւրապաղատ, եւ ետ նմա զահոյս արծաթիս եւ զիշխանութիւնն աշխարհին Հայոց, եւ պատիւս այլոց իշխանացն...»*[48]:

Ըստ *684 Թուականի Պատմութիւն*ին՝ արքունի տիտղոսի եւ իշխանութեան տարբերանշանների արժանի դարձաւ նաեւ Աղուանից Իշխան Ջեւանշէրը[49]: Չենք բացառում այն, որ Հայքի ու Աղուանքի օրինակին հետեւեց եւ Վիրքը: Կարծում ենք դա է պատճառը, որ *Մոքցեվայ Քարթլիսայ* (Վրաց դարձ) երկի անյայտ վրաց հեղինակը (Է. կամ Թ. դար) Էրիսմտաւարի (զահերէց իշխան) Գուարամ Բ.ին ի տարբերութիւն նրա անմիջական նախորդների կոչի *«կիւրապաղատ»* բիւզանդական տիտղոսով[50]:

Սակայն հենց որ Մու՛աւիան հիջրայի 41ի Ռաբի՛ Առաջ ամսուայ 21ին (=661ի Յուլիսի 25ին) խալիֆայական իշխանութիւնը զաւթեց[51], նա անմիջապէս իր գերիշխանութիւնը վերականգնեց Հայկական Բարձրավանդակի ու Հարաւային Կովկասի պետութիւնների վրայ: Ըստ Ը. դարի պատմիչ Ղեւոնդ Վարդապետի, դա հնարաւոր եղաւ Մու՛աւիայի կառավարման Ա. տարում, երբ հայ-յունական զօրքերը (Միջին) Եփրատի հովտում մեծ (աւագ) Շաբաթ օրը (=662ի Ապրիլի 16ին) ջախջախուեցին: Դրանից յետոյ Մ(ու՛)աւի(յ)ա Ա.ը (661-680) պահանջեց հայ նախարարներից

շտապ ժողով հրաւիրել, ապա *«...հատին ի վերայ աշխարհիս Հայոց հարկս Շ դահեկան*[52] *ի միում ամի հատուցանել նոցա,...»*[53]:

Ռուս արաբագէտ Օ. Բոլշակովը կարծում է, որ սկզբնաղբիւրի բնագրում գրուած է եղել 500 լիտր (ֆունտ), ինչը համարժէք էր 36 հազար ոսկէ դինարին[54]: Հարկուող գումարի չափը մնում է չափազանց խորհրդանշական, եթէ հաշուի առնենք, որ դա գանձուելու էր ոչ միայն Հայքից: Այնպէս որ Մու՛աւիա Ա.ի օրոք 662ից Հայքի, Վիրքի ու Աղուանքի վերաբերմամբ Դամասկոսի հաստատած գերիշխանութիւնը ձեւական բնոյթ էր կրում, եւ խալիֆը բաւարարւում էր հարկերի տարեկան գանձումից:

Յաջորդիւ՝ Ղեւոնդը գրում է, թէ ինչպէս Մ(ու՛)աւի(յ)ան իր կառավարման երկրորդ տարուայ սկզբում, այսինքն 662ի Յուլիսի 25ից յետոյ, թոյլ տուեց Համազասպ Մամիկոնեանի եղբօրը՝ Գրիգորին, ում պատանդ էր վերցրել ժողովից առաջ, վերադառնալ հայրենիք: Աւելին՝ խալիֆը ընդառաջեց հայ նախարարներին, եւ նրանց միջնորդութեան համաձայն նշանակեց Գրիգորին Հայոց Իշխան[55]: Ասողիկը ԺԱ. դարի նախաշէմին կը ճշտի՝ Հայոց եւ Վրաց Իշխան[56]:

Վիրքի կողմից Գրիգոր Մամիկոնեանի, հետեւաբար եւ՝ Մու՛աւիայի գերիշխանութեան ընդունումը անուղղակիօրէն հաստատում են համաժամանակեայ վրաց աղբիւրների տեղեկութիւնները: Այսպէս, օրինակ, Սումբաթ Դաւիթիս-ձէի մօտ (ԺԱ. դար) Գուարամ Բ.ին յաջորդող Վարազ-Բակուրը ի տարբերութիւն իրենից յիշատակւում է *«անտիպատրիկ»* բիւզանդական տիտղոսով[57]: Այսպիսի կոչումից մեր խորին համոզմամբ պարզ երեւում է այն, որ վրաց նորընտիր իշխանը ընդունեց Բիւզանդիայի թշնամի գերտէրութեան հպատակութիւնը:

Հայկ. Բարձրավանդակի ու Հարաւային Կովկասի պետութիւնների կողմից Արաբական Խալիֆայութեան գերիշխանութեան ձեւական ընդունումը տեւեց մինչեւ Մու՛աւիայի մահը 680: Նրան յաջորդող Եազիդ Ա.ի (680-683) օրոք *«...եղեւ շփոթումն Տաճկաց սաստիկ պատերազմաւ: Եւ դադարեցին ի հարկատրութենէ նոցա Հայք, Վիրք եւ Աղուանք՝ ծառայեալ նոցա ամս Լ»*: Այս տողերը պատկանում են *685 թուականի Ժամանակագրութիւն*ի հեղինակի գրչին, ենթադրաբար՝ հայ վարդապետ Փիլոն Տիրակացուն[58]:

Մինչեւ վերջերս այդ *«ապստամբութեան»* սկիզբ էր ընդունւում Մու՛աւիայի մահուան տարին[59]: Սակայն հարկաւոր է թուագրել այն 681 Օգոստոս-682 Օգոստոսը ընկած ժամանակահատուածով՝ Լ տարիների ծառայութեան սկիզբ ընդունելով հայ-արաբական դաշնագրի կնքումը 652ի Օգոստոսին: Բանն այն է, որ *Ժամանակագրութիւն*ից մէջբերուած գրանշումը համապատասխան է Ալ-Բալաձուրիի մօտ պահպանուած աւանդութեանը: Այնտեղ ուղիղ նշւում է, թէ ինչպէս Արմինիյան, Իբն Ազ-Զուբայրի օրոք (682-692) բռնկուած քաղաքացիական կռիւներից օգտուելով, անմիջապէս անջատուեց Խալիֆայութիւնից՝ խախտելով նախկինում կնքուած դաշնագիրը[60]: Աւելին՝

մէկ այլ արաբագիր հեղինակի Ալ-Եա՛կուբիի (մահ. 897) մօտ պահպանուել է Խալիֆայութեան, կարծում ենք հենց այս ժամանակահատուածի, հարկային մատեանը[61]: Այնտեղ թուագրուած են Սասանեանների նախկին բոլոր մարզպանութիւնները, բացի այն երեքից, որոնք միասին արաբները կոչում էին Արմինիյա, եւ որոնք Մու՛աւիա Ա.ի օրօք արքունի հարկերը կանոնաւոր փոխանցում էին Դամասկոս, իսկ Եազիդ Ա.ի օրօք հրաժարուեցին դրանից:

Պաշտօնական Դուինի, Թբիլիսիի ու Պարտաւի այս որոշումը մեր համոզմամբ հաւասարազօր էր երեք պետութիւնների ինքնիշխանացումին: Չէ՞ որ բացի այդ խորհրդանշական տարեկան հարկից ոչինչ այլեւս Դամասկոսի կողմից չէր սահմանափակում իրենց գահերէց իշխանների գերիշխան իրաւունքները՝ ինքնուրոյնօրէն կենսագործելու պետական իշխանութիւն, նաեւ՝ վարելու ինքնուրոյն արտաքին քաղաքականութիւն: Միեւնոյն ժամանակ նրանք չյայտարարեցին, ինչպէս դա տեղի ունեցաւ 659ին, որ պատրաստ են այսուհետեւ ընդունել մրցակից գերտէրութեան գերիշխանութիւնը: Պատմական այս կարեւոր իրադարձութիւնը կարող էր տեղի ունեցած լինել 681ի Սեպտեմբերին:

Բանն այն է, որ ըստ *684 Թուականի Պատմութիւն*ի հեղինակի, Վարազ Տրդատը, որը 659ին կայսրի կողմից արժանացել էր *«ապեհիւպատ պատրկութեան»* տիտղոսի, իսկ Ջեւանշէրի դաւադիր սպանութիւնից անմիջապէս յետոյ ընտրուել Աղուանքի նոր տիրակալ[62], տարածաշրջանի երեք գահերէց իշխաններից առաջինն էր, ում պաշտօնամուտը շատ մեծ հանդիսաւորութեամբ տեղի ունեցաւ, ինչը պետական ինքնիշխանացումի հետեւանք էր. *«Եւ անդէն ամենայն մեծամեծքն առ հասարակ զնշան կենդանատեսակ դրաւշից վառելոց, ի ձայն փողոյ հռչակեալ՝ առեալ կացուցանէին զնա* (Վարազ Տրդատը - Ա.Շ.) *ի վերայ ոսկեհանգոյց վահանին, երիցս վերաբերելով՝ ներբողական հնչէին բարբառս: Եւ այդպէս մեծաւ ուրախութեամբ աւանդեալ նմա զպատիւ նախագահ իշխանութեանն հայրենական գահուն՝ աւժտաբեր եւ ընծայաբեր լինէին նորոգ նորա տէրութեանն»*[63]:

Մեր անանուն պատմիչը Աջափնեայ Աղուանքից, որ ոչ միայն կարողանում է գեղեցիկ շարադրել Վարազ Տրդատի հանդիսաւոր պաշտօնամուտը, այլեւ՝ իր երկի մի ամբողջ գլուխ նուիրում է նրան նախորդող Ջեւանշէրի դաւադիր սպանութեանը[64], չի հաղորդում կատարուած յանցանքի ամսաթիւը: Միայն նշում է, որ դա տեղի է ունեցել, երբ *«...անցանէին աւուրք խորշակայեղց տաւթանացն, ի ժամանել բարձրութեան տաւնին մեծի Նաւակատեաց խաչին,...»*[65]: Մատնանշում է նաեւ, որ դա *«հարաւայնոյ իշխանութեանն»*, այսինքն հիջրայի 62ի (681/2) տարեմուտն էր[66]:

Քանի որ հիջրայի 62 թուականը սկիզբ առաւ 681ի Սեպտեմբերի 20ին, ապա խօսքն այստեղ գնում է 681ի Սեպտեմբերի վերաբերեալ, երբ Աղուանից Եկեղեցին Հայաստանեայց Եկեղեցու հետ մէկտեղ ամսի 15ին, 16ին, 20ին եւ 21ին մեծ ճոխութեամբ նշում էր Խաչվերաց տօնը[67]:

Մենք կարծում ենք, որ Վարազ Տրդատի իշխանութեան ծիսային օրինականացումը, որն, այսպիսով, տեղի է ունեցել 681ի Սեպտեմբերի վերջին, հնարաւոր էր միայն Աղուանքի, ինչու չէ նաեւ մեզ հետաքրքրող Հայքի պետական ինքնիշխանացման արդիւնքում: Միեւնոյն ժամանակ մենք չենք բացառում, որ Հայոց Իշխան Գրիգոր Մամիկոնեանը ընդունած լինի արքայական տիտղոս: Այդ կարծիքին է մեզ յանգեցնում մեր անանուն պատմիչը Աջափնեայ Աղուանքից՝ նկարագրելով 681ի աշնան իրադարձութիւնները: Գրիգորի տիկնոջը՝ Հեղինէին, նա կոչում է *«դշխոյն... Հայոց Մեծաց»*[68]: Ի դէպ, Վարազ Տրդատի մասին գրելիս՝ նա մի անգամ ասում է *«...իշխել ամենայն թագաւորութեանն Աղուանից...»*[69]:

Եւ այսպէս, Հայկական Բարձրավանդակի Է. դարի առաջին կէսի քաղաքական քարտէզին բիւզանդական գերիշխանութեան պայմաններում սկսուել էր հայոց ինքնավար պետութեան ծննդի գործընթացը: Աւելի ճիշտ՝ 428ին հայ ժողովրդի կորցրած պետականութեան ծննդի գործընթացը: Դա հնարաւոր եղաւ երբ 631ին Բիւզանդական Հայքի նախարարական ժողովը հիմնեց *«Իշխան Հայոց»* ազգային ինստիտուտը, ապա պարտադրեց պաշտօնական Կոստանդնուպոլսին իրաւական ձեւակերպում տալ դրան: Օգտուելով Առաջաւոր Ասիայում արաբական նուաճումների հետեւանքով ստեղծուած նոր աշխարհաքաղաքական իրավիճակից, երբ Սասանեան Իրանը ջնջուեց աշխարհի քարտէզից, իսկ Բիւզանդիան կորցրեց իր արեւելեան նահանգների զգալի մասը, հայոց իշխանները ժամանակակից միջազգային իրաւունքի տեսանկիւնից 652ին կարողացան հասնել պետական ինքնիշխանութեան: Այդ ինքնիշխանութիւնը Ա. հերթին դրսեւորւում էր նրանով, որ այսուհետեւ գահերէց իշխանները կարող էին վարել (ու վարում էին) ինքնուրոյն ու հաւասարակշռուած արտաքին քաղաքականութիւն: Այսինքն՝ նրանք կենսագործում էին իրենց գերիշխան իրաւունքները միջազգային ասպարէզում: Սեփական բանակի առկայութիւնը եւ հայոց պետութեան տարածքում 652ի համաձայնագրով սահմանուած օտար զօրքերի տեղաբաշխման արգելքը վկայում են, որ գահերէց իշխանները կենսագործում էին նաեւ իրենց գերիշխան իրաւունքները սեփական տարածքում: Միեւնոյն ժամանակ 652ից յետոյ էլ հայոց իշխանները, տարածաշրջանում տիրող ռազմաքաղաքական իրավիճակից ելնելով, ընդունում էին կա՛մ արաբական խալիֆի կա՛մ էլ բիւզանդական կայսրի սիւզերէնութիւնը՝ ամէնամեայ հարկերի փոխանցման միջոցով: Վերջիններս էլ պարտաւորւում էին դրա դիմաց ապահովել Հայոց Իշխանութեան արտաքին անվտանգութիւնն ու տարածքային ամբողջականութիւնը: Մի խօսքով՝ գերտէրութիւնների առաջին դէմքերը մասնակիօրէն սահմանափակում էին հայոց իշխանների գերիշխան իրաւունքի կենսագործումը ինչպէս սեփական տարածքում, այնպէս էլ միջազգային ասպարէզում: Սակայն 681ի Սեպտեմբերին այդ մասնակի սահմանափակումն էլ պաշտօնական Դուինը միակող-

մանի վերանայեց՝ հրաժարուելով հարկերի յետագայ փոխանցումից: Դրանով Դուինը հասաւ պետական լիակատար ինքնիշխանացումի, հետեւաբար եւ՝ պետական անկախութեան:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Ուսումնասիրութիւնը կարելի դարձաւ Ռուսաստանի Դաշնութեան Նախագահի «Քաջալերանք Ռուսաստանի Երիտասարդ Գիտնականների Աջակցութիւն MD-1664.2012.6 Ծրագիր» դրամաշնորհով:

[2] Ըստ բիւզանդացի հեղինակ Անտիոքոս Ստրատեգիոսի, Սբ. Խաչը վերադարձուեց պարսիկների կողմից 614ին Երուսաղէմի գերութեան 17րդ տարում, Հերակլ Ա. կայսեր (610-641) կառավարման 21րդ տարում եւ Խոսրով Բ. շահինշահի (590-628) սպանութեան 3րդ տարում (Antiokh Stratig, *Plennie Yerusalima Persami V 614 Gg.*՝ Երուսաղէմի գերութիւնը պարսիկներից, 614ին, Gruzinski text issledoval, izd., perevod i arab. Izvlechenie priloyil N. Marr. վրացերէն բնագիրը Սանկտ Պետերբուրգ, 1909, էջ 66, 66: Թուագրման բոլոր երեք տարբերակներն էլ խօսում են 631ի օգտին):

[3] *Պատմութիւն Սեբէոսի*, աշխ. Գ. Արզարեանի, Երեւան, 1979, էջ 133:

[4] Նոյն, էջ 131-132:

[5] Նոյն, էջ 133:

[6] Նոյն:

[7] Համակայսերական վարչական կարգավիճակի չկիրառման տակ մենք նկատի ունենք այն, որ Մօրիկը 591ին ձեռք բերած հայկական տարածքները չկցեց Բիւզանդիայի կազմում կայսր Յուստիանոս Ա.ի (527-565) օրօք ձեւաւորուած հայկական նահանգներին, որոնք կոչւում էին Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ եւ Չորրորդ Հայք: Մօրիկը հրաժարուեց նաեւ նոր տարածքները այսպէս համարակալելուց (Arsen Shahinyan, *Armeniya I Strany Yujnogo Kavkaza V Usloviyakh Vizantiysko-Iranskoy I Arabskoy Vlasti*՝ Հայաստանը եւ հարաւային Կովկասի երկրները բիւզանդա-իրանական եւ արաբ գերիշխանութեան տակ, Սանկտ Պետերբուրգ, 2011, էջ 66-69):

[8] Arsen Shahinyan, "Kolichestvenniy I Territorialniy Sostav Nakhararstev Armenii Pri Arabakh" (Հայաստանի նախարարութիւնների քանակական եւ տարածքային կազմը արաբների օրօք), *Բանբեր Երեւանի Համալսարանի, Հասարակական Գիտութիւններ*, 2008, № 3 (126), էջ 148-155:

[9] *Սեբէոս,* էջ 131:

[10] Դրա մասին տե՛ս՝ *Arsen Shahinyan,* "Administrativno-Politicheskaya Karta Vizantiyskoy Armenii V VI veke" (Բիւզանդինիոնի եւ Հայաստանի վարչաքաղաքական քարտէզը Զ. դարում), *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, № 1(11), 2012, էջ 173-182:

[11] *Սեբէոս,* էջ 133:

[12] Տե՛ս՝ Iosif Orbeli, "Bagavanskaya Nadpis' 639 G. I Drugie Ktitorskie Nadpisi VII Veka", (Բագաւանի 639ի արձանագրութիւնը եւ Է. դարի երէցփոխների միւս արձանագրութիւնները), *Xristianskiy Vostok, T. II, Vyp. I*, 1913, էջ 137-138:

[13] *Սեբէոս,* էջ 133-134:

[14] Նոյն, էջ 138. նաեւ՝ *La Narratio De Rebus Armeniae*, ed. critique et comm. par G. Garitte, Louvain, 1952, էջ 140. նաեւ՝ «Պատմաբանութիւն Ղեւոնդեայ Մեծի Վարդապետի Հայոց», *Մատենագիրք Հայոց, Հտր. Զ. (Ը. Դար)*, Անթիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2007, էջ 739, 741, 742 եւ 748: Այս ու այլ յուշարձանների կողմնակի տեղեկութիւնների համաձայն՝ մինչ այդ դաւադրութիւնը Թէոդորոսը զբաղեցնում էր Հայոց Մարզպանի պաշտօնը (Shahinyan, *Armeniya I Strany Yujnogo Kavkaza*, էջ 96ծնթ. 3):

[15] *Սեբէոս,* էջ 137:

[16] Նոյն, էջ 138:

[17] Նոյն, էջ 139:

[18] Վրաց Իշխանութիւնը փաստացի ձեւաւորուեց 572ին նոյնանուն մարզպանութեան սահմաններում, որի կազմում էր ընդգրկուած 428ից սկսած Մեծ Հայքի Գուգարք Աշխարհը, իսկ Աղուանից Իշխանութիւնը՝ 629ին նոյնանուն մարզպանութեան սահմաններում, որի կազմում էին ընդգրկուած 428ից սկսած Մեծ Հայքի Արցախ եւ Ուտիք աշխարհները:

[19] Մանրամասնօրէն տե՛ս՝ Shahinyan, *Armeniya I Strany Yujnogo Kavkaza*, էջ 95-99:

[20] Նոյն, էջ 95-97 եւ 106-107:

[21] Տե՛ս՝ Արսէն Շահինեան, "Հայոց Ինքնավար Իշխանութեան Տարածքն Ու Սահմանները Է. Դարում," *Journal of the Society for Armenian Studies*, California State University, 2011, vol. 20, էջ 55-68:

[22] Shahinyan, *Armeniya I Strany Yujnogo Kavkaza*, էջ 115-116:

[23] Տե՛ս՝ Շահինեան, "Հայոց Ինքնավար Իշխանության Տարածքն," էջ 55–68:

[24] Այսինքն՝ «սեպեմ» (տե՛ս՝ *Սեբէոս,* էջ 346ծնթ.):

[25] *Սեբէոս,* էջ 164:

[26] Shahinyan, *Armeniya I Strany Yujnogo Kavkaza*, էջ 120-122:

[27] *Theophanis Chronographia*, 1-2, Bonnae, 1839-1841, vol. 1, էջ 527: Արաբների հետ համաձայնութեան գալու վերաբերեալ նմանատիպ արտայայտութեամբ է հանդէս գալիս նաեւ Սեբէոսը. *«...ապստամբեցին Հայք եւ ի բաց կացին ի Թագաւորութենէն Յունաց եւ հնազանդեցան ի ծառայութիւն արքային Իսմայելի,...»* (*Սեբէոս,* էջ 164): Իսկ ինչ վերաբերում է Արմենիայի պատրիկի (Հայոց Իշխանի) անուանը, ապա, Արգարեանի կարծիքով, Թէոփանէսի մօտ տեղի է ունեցել միջին յունարէն «παραβατης» (ուխտազանց, դաւաճան, ուրացող) բառի աղաւաղում (*Սեբէոս,* էջ 344-345ծնթ.): Աւելացնենք որ միջնադարեան հայ պատմագրութիւնում այդպիսի իշխանի անուն գտնելը անհնար է, եւ ընդհանրապէս այդպիսի յատուկ անուն հայերէնում չկայ: Աւելին՝ ինչպէ՞ս կարող էր բիւզանդական պաշտօնական պատմագիտութիւնը Թէոդորոս Ռշտունու քաղաքականութեան կտրուկ փոփոխութիւնը բնութագրել, եթէ ոչ դաւաճանութիւն կայսրի հանդէպ, ում նա դեռ 641ին հաւատարմութեան երդում էր տուել:

[28] *Սեբէոս,* էջ 164:

[29] Հայագիր այս պատմական գործը ամբողջովին պահպանուել է Մովսէս Դասխուրանցու (Ժ. դար) *Պատմութիւն Աղուանից* երկում:

[30] «684 Թուականի Պատմութիւն», *Մատենագիրք Հայոց, Հտր. Ե. (Է. Դար)*, Անթիլիաս, Տպ. Կաթողիկ.

Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2005, էջ 816-817:

[31] Նոյն, էջ 814-815:

[32] *Սեբէոս,* էջ 175: Սասանեանների կողմից Հայոց Մարզպանութեան կազմից Սիւնիքի ժամանակաւոր դուրս բերման վերաբերեալ տե՛ս՝ Shahinyan*, Armeniya I*, էջ 54:

[33] *Սեբէոս,* էջ 166:

[34] Նոյն, էջ 164:

[35] Aram Ter-Ghevondyan, *Armenia I Arabskiy Khalifat* (Հայաստանը եւ արաբական խալիֆայութիւնը), Երեւան, 1977, էջ 36:

[36] Viada Arutyunova-Fidanyan*,* «Povestvovanie O Delakh Armyanskikh» (VII V.) (Պատումներ հայկական ճակատամարտերի մասին, Է. դար) *Istochnik I Vremya*, Մոսկուա, 2004, էջ 73:

[37] *Սեբէոս,* էջ 165:

[38] *Theophanis Chronographia*, vol. 1, p. 527:

[39] *Սեբէոս,* էջ 169:

[40] Նոյն:

[41] Նոյն, էջ 171-172:

[42] Մէջբերուած են Դաբիլի (Դուինի), Թիֆլիսի (Թբիլիսիի) ու ողջ Ջուրզանի (Վիրքի) բնակիչների հետ կնքուած համաձայնագրերը (الامام ابى العبّاس احمد بن يحيى البلاذرى كتاب فتوح البلدان تاليف— *Liber Expugnationis Regionum Auctore Imamo Ahmed Ibn Jahja Ibn Djabir Al-Beladsori*, ed. M. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1866, էջ 200-202):

[43] Մանրամասն տե՛ս՝ Shahinyan*, Armeniya I Strany Yujnogo Kavkaza*, էջ 119-129:

[44] *Սեբէոս,* էջ 173-174:

[45] Նոյն, էջ 174:

[46] Տարեթիւը առաջարկուած է մեր կողմից (տե՛ս՝ Shahinyan*, Armeniya I*, էջ 132):

[47] *Սեբէոս,* էջ 175:

[48] Նոյն:

[49] «684 Թուականի Պատմութիւն», էջ 817-818:

[50] *Kartlis Tskhovreba*, izd. S. Kauxchishvili 1-2. Թբիլիսի, 1955–1959, հտր. 1, էջ 72-138:

[51] Մանրամասն տե՛ս՝ Oleg Bolshakov, *Istoriya Khalifata* (Խալիֆայութեան պատմութիւնը), *T. III*, Մոսկուա, 1998, էջ 90-104:

[52] 500 դահեկան=2,4 հազար ոսկէ դինար:

[53] *Ղեւոնդ,* էջ 741-743:

[54] *Bolshakov,* t. III, էջ 317:

[55] *Ղեւոնդ,* էջ 743:

[56] *Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական*, աշխ. Ս. Մալխասեանցի, Սանկտ Պետերբուրգ, 1885, էջ 122:

[57] *Kartlis Tskhovreba*, Հտր. 1, էջ 376:

[58] «Փիլոն Տիրակացի, Ժամանակագրութիւն», *Մատենագիրք Հայոց, Հտր. Ե. (Է. Դար)*, Անթիլիաս, Տպ. Կաթողիկ. Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2005, էջ 969:

[59] Kamila Trever, *Ocherki Po Istorii I Kulture Kavkazskoy Albanii. IV V. Do N.E. - VII V. N.E.* (Ուրուագծեր Կովկասեան Ալպանիայի մշակոյթի եւ պատմութեան, Դ.դ. Ք.ա.-Է.դ. Ք.Ե.) Մոսկուա-Լենինկրատ, 1959, էջ 249. նաեւ՝ *Aram Ter-Ghevondyan,*

էջ 50. նաեւ՝ *Nina Garsoian, The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884), The Armenian People from Ancient to Modern Times, 1*, N.Y., 1997, էջ 123:

[60] *Al-Beladsori,* էջ 205: Քաղաքացիական այս պատերազմի մասին տե՛ս՝ Գէորգ Ասթարճեան, *Ընդարձակ, Ընդհանուր Արաբական Պատմութիւն (2500 Ն.Ք.-1918)*, Պէյրութ, Տպ. Սեւան, 1961, էջ 177-178. նաեւ՝ *Bolshakov,* էջ 217-257:

[61] تاريخ احمد بن ابى يعقوب بن جعفر بن وهب ابن واضح الكاتب العبّاسىّ المعروف باليعقوبى — Ibn Wadhih qui dicitur al-Ja'qubi, *Historiae*, ed. M. Houtsma, 1-2, Lugduni Batavorum, 1883, Հտր. 2, էջ 277-278:

[62] «684 Թուականի Պատմութիւն», էջ 861-862:

[63] Նոյն:

[64] «684 Թուականի Պատմութիւն», էջ 855–859:

[65] Նոյն, էջ 856:

[66] Նոյն, էջ 868:

[67] Հայաստանեայց Եկեղեցին այդ հինգերորդ տաղաւար տօնը նշում է Սեպտեմբերի 11-17ն ընկած ժամանակահատուածում, Կիրակի օրը, ինչպէս նաեւ դրան յաջորդող շաբաթուայ մէջ Երկուշաբթի, Ուրբաթ ու Շաբաթ օրերը: 681ին, ըստ մեր հաշուարկի, այդ ժամանակահատուածում Կիրակի օր էր ամսի 15ը, իսկ դրան յաջորդող շաբաթուայ մէջ՝ Երկուշաբթին էր 16ը, Ուրբաթ ու Շաբաթ օրերն էին ամսի 20ն ու 21ը:

[68] «684 Թուականի Պատմութիւն», էջ 867: «Արուճի եկեղեցու կառուցման վերաբերեալ (670ի) արձանագրութիւնում» Գրիգոր Մամիկոնեանը կոչւում է Հայոց Իշխան, իսկ նրա տիկինը՝ առանց որեւէ տիտղոսի (*Orbeli,* էջ 139):

[69] «684 Թուականի Պատմութիւն», էջ 864:

THE SELF-RULE PROCLAMATION OF THE ARMENIANS IN THE 7TH CENTURY
(Summary)

ARSEN SHAHINIAN
a_shaginyan@mail.ru

The author argues that the 7th century should be considered as the age of restoration of Armenian self-rule. He discusses how in 631 the princely gathering of Byzantine Hayk leaders established the institution of the "prince of Armenians", and later on made Byzantium legitimize it. In 640, grasping the political opportunity in Asia Minor when the Arabs brought to an end Sassanid Persian rule and occupied all the Eastern provinces of Byzantium, Armenian princes reunited the two sections of Mets Hayk and via the peace treaty signed in Damascus in August 652; they established self-rule in the Armenian area.

The author argues that after 652 the Armenians conducted separate foreign relations, implementing their right of self-rule on the international arena. The author notes that the presence of local cavalry and the absence of the forces of both the Arab Caliphate and the Byzantine Empire within the Armenian political entity are evidence of the fact that the Armenian leaders were able to implement self-rule within their territory. Nonetheless, due to regional shifts they had to recognize the suzerain superior rights of the caliph or the emperor. The latter two, on the other hand, guaranteed the foreign security and the territorial integrity of the Armenian political entity. The author explains that recognizing the suzerain rights of the caliph or the emperor meant the payment of yearly taxes to either one of these sovereigns, which reflects the limitations Armenian self-rule had in that period. Nevertheless, in September 681 these limitations were revised; the Armenians unilaterally stopped paying taxes and proclaimed themselves a full-fledged, self-ruling political entity.